

Over de negentiende-eeuwse Belgische en Franse vertalingen van Consciences verhalend proza

Lieven D'hulst, KU Leuven

Samenvatting

De negentiende-eeuwse receptie van het oeuvre van Conscience in het Franstalig-Belgische en Franse taal- en cultuurgebied is geruime tijd veronachtzaamd gebleven. Deze bijdrage richt zich op de vertaalreceptie van het verhalend proza en hanteert daarbij twee invalshoeken: een bibliometrische analyse van de romans van Conscience en een vergelijkende tekststudie van vijf vertalingen van *Siska van Roosemael* verschenen in België en in Frankrijk in een tijdspanne van tien jaar (1845-1855). De vroege vertaalreceptie van Consciences werk valt uiteen in twee fases: in de eerste fase wordt Conscience ingezet bij de uitbouw van een Belgische nationale literatuur, in de tweede wordt hij voorwerp van een grootschalige inpassingsstrategie door een Franse uitgever.

Abstract

The nineteenth-century reception of Hendrik Conscience's work in francophone Belgium and the French language area has been neglected for a long time. This article offers two different perspectives on the translational reception of Conscience's creative prose: a bibliometrical analysis of Conscience's novels and a comparative study of five translations of *Siska van Roosemael*, published in Belgium and France between 1845 and 1855. The early translational reception of Conscience's work comprised two phases. In the first phase, Conscience's work received an instrumental role in the establishment of a Belgian national literature, in the second his work functions in a large-scale editing strategy of a publisher.

E-mail

lieven.dhulst@arts.
kuleuven.be

1. BEMIND EN TOCH ONBEKEND?

Het recente Conscience-onderzoek heeft nog maar weinig systematische inzichten opgeleverd – althans in gepubliceerde vorm¹ – over de negentiende-eeuwse receptie van het oeuvre van Conscience in het Franstalig-Belgische en Franse taal- en cultuurgebied.² Verwonderlijk is dat in feite niet: lange tijd heeft de literaire historiografie zich immers geconcentreerd op de rol van vnl. Vlaamse actoren (auteurs, critici en andere bemiddelaars) bij de constructie en verdere ontwikkeling van de Vlaamse literatuur. Ze hield daarbij weinig rekening met de wezenlijke inbreng die sommige van die actoren (naast vele anderen binnen en buiten België) ook hadden bij de uittekening en uitvoering van een Belgische cultuurpolitiek,³ die er zich precies op toeleide om het begrip nationale literatuur, als drager van een zgn. ‘verbeelde’ Belgische cultuurgemeenschap, voorrang te verlenen op andere literaire entiteiten (zoals een aparte ‘Vlaamse’ of ‘Waalse’ literatuur)⁴ of die de interacties tussen die entiteiten en de overkoepelende nationale literatuur sterk aangemoedigde.

Het historische perspectief dat nationale literaturen bij voorkeur laat samenvallen met de talen waarin die literaturen zijn geschreven, is inmiddels stevig bijgesteld, vooral sinds de jaren 1980, dankzij inzichten ontleend aan de systeemtheorie van I. Even-Zohar (cf. Berg, 2001), de veldtheorie van P. Bourdieu (cf. Verbruggen, 2009) of de institutionele benaderingen van J. Dubois en anderen (cf. Meylaerts, 2004; Klinkenberg & Denis, 2005). De historiografische focus richt zich nu vaker op die complexere constructie ‘Belgische literatuur’, waartoe de auteurs en critici hebben bijgedragen, zowel in Noord en Zuid als in het Vlaams en in het Frans,⁵ zij het op verschillende manieren: zoals men weet, ontstaan in elke literaire diglossie functionele en hiërarchische differentiaties, met als gevolg dat de Vlaamse en Franstalige bijdragen tot de

¹ Vrij veel onderzoek is verricht in het kader van licentie- en masterproeven aan verschillende Belgische universiteiten (o.m. Marrécau, 1975; Lux, 1976; Lejeune, 2007).

² Voor een (onvolledig) bibliografisch overzicht, cf. Arents, 1931.

³ Die natuurlijk niet homogeen blijft gedurende de hele eeuw; een discussie hieromtrent valt buiten het bestek van deze bijdrage.

⁴ Dezelfde opmerking is trouwens van toepassing op de historiografie van de ontvangende, Franse, literatuur: ondanks de bijzonder succesvolle receptie van Conscience's latere romans in Frankrijk (waarover verder meer), wordt Conscience nauwelijks vermeld in het recente onderzoek over het ontstaan en de ontwikkeling van de Franse of Zwitserse roman champêtre of roman rustique (ondanks de aanzetten van R. Zellweger, 1941). In dergelijke gevallen is er sprake van methodologisch nationalisme (cf. A. Wimmer en N. Glick Schiller, 2002).

⁵ En zelfs in de verschillende streektaalen in Noord en Zuid.

ationale literatuur, vooral naar het einde van de eeuw, niet dezelfde functie en rang kregen. Toch blijft die aangepaste focus meestal uitgaan van een soort structurele dualiteit die door de talen wordt bepaald, en veronachtzaamt hij daardoor allerlei wisselwerkingen en overlappingsen binnen de negentiende-eeuwse Belgische literatuur.⁶ Ook al ontstaan er differentiëringen door taal, er zijn ook taalinstrumenten waarmee auteurs en critici die differentiëringen nuanceren, afzwakken, verhullen en soms zelfs pogen op te heffen. Die instrumenten zijn vooral van discursieve (stilistische, retorische, generische, thematische) aard. Over één ervan gaat deze bijdrage: de vertaling.

Vertalingen zijn ongetwijfeld een van de meest efficiënte taalinstrumenten om wisselwerkingen tussen literaire systemen tot stand te brengen. Daar zijn verschillende redenen voor, waarvan de meeste goed bekend zijn en omstandig beschreven in de vakliteratuur. Twee ervan verdienen hier onze bijzondere aandacht. Vooreerst kunnen vertalingen de afstand tussen de brontekst en de doelliteratuur aanzienlijk verkleinen met het oog op een adequate inpassing van de eerste in de tweede, meer bepaald in een specifiek subsysteem van die doelliteratuur. Voorts zijn vertalingen in staat om specifieke formele, generische of thematische niches in de doelliteratuur op te vullen, vooral dan die niches waarvoor de doelliteratuur zelf geen of slechts een beperkt aanbod heeft. Die twee functies neem ik graag als uitgangspunt voor dit bescheiden stukje vertaal- en receptiegeschiedenis van Conscience's narratieve werk in het negentiende-eeuwse België en Frankrijk.

Welke werkwijze moeten we hierbij volgen? Grof geschetst zijn er vier manieren om receptie-onderzoek uit te voeren waarin er plaats is voor vertalingen (en, bij uitbreiding, voor bewerkingen en andere transfervormen). De eerste is kwalitatief en stelt vragen naar de literaire positionering van auteur en vertaling in de doelcultuur, een complexe aangelegenheid in het geval van Conscience: Franse vertalingen van zijn werk werden immers gemaakt, gepubliceerd en gelezen in Frankrijk en in België (Noord en Zuid), en gelezen wellicht ook nog in Nederland, Duitsland en zelfs grotere delen van Europa. Bovendien golden Franse vertalingen er vaak als pseudo-origineel voor vertalingen in weer andere talen (die vertalingen noemen we dan 'indirecte'

⁶ Aan Vlaamse zijde lijkt de voorkeur eerder uit te gaan naar de studie van de interactie tussen Vlaanderen en Nederland (cf. het recente *Naties in een spanningsveld*, Bemong et al., 2010). Aan Franstalige zijde richt men zich dan weer eerder op de historische reconstructie van het Franstalige literaire veld, met bijzondere aandacht voor de interactie met de Franse literatuur (cf. Grawez, 1996). Deze bundel biedt derhalve een welkome perspectiefferuiming.

vertalingen). De vraag naar positionering kan men opsplitsen in vragen over de rol van verschillende vertaalsoorten, over generische verwantschappen tussen die laatste en originele teksten uit de doelcultuur, over de invulling door vertalingen van specifieke varianten van de realistische zedenroman en over de interacties tussen vertalers, auteurs en critici (Conscience voelde zich bijvoorbeeld meer verwant met Dumas, Sand, Zschokke of Auerbach, dan met Flaubert, Gautier of Champfleury).

Een tweede manier om greep te krijgen op de vertaalreceptie is door de netwerken te reconstrueren die de verspreiding van Conscience's oeuvre vorm hebben gegeven en gekanaliseerd. Dat betekent de bemiddelaars centraal stellen, en die zijn, zoals bekend, talrijk: naast de vertalers zelf zijn dat bijvoorbeeld in Engeland de uitgevers en critici Thomas Constable, Octave Delepierre en Nicholas Trübner; in Frankrijk Armand de Pontmartin, Alexandre Dumas, Saint-René Taillandier en Michel Lévy; in België Jean Stecher, Ferdinand Augustijn Snellaert, Van Dieren en George Eekhoud, naast talloze anderen in Europa over wie de bijdragen in dit nummer uitvoerig verslag uitbrengen. De meesten zijn op één of meerdere wijzen onderling gelieerd en zorgen voor zgn. domino-effecten.

Een derde manier maakt gebruik van bibliometrische en boekhistorische gegevens; een vierde is analytisch van aard en richt zich op de beschrijving van de relaties tussen de vertalingen en hun originelen. In wat volgt zal ik vooral ingaan op die laatste twee en vervolgens terugkoppelen naar de eerste; allemaal zijn ze vanzelfsprekend onlosmakelijk verbonden.

2. EEN BIBLIOMETRISCHE AANZET

Het cijfermatig peilen naar het succes van de Franse vertalingen levert opmerkelijke resultaten op. Het dient om te beginnen te worden benadrukt dat Conscience in boekvorm veel minder vaak in Franstalig België is uitgegeven dan in Frankrijk, in tegenstelling tot andere Belgische auteurs uit de lange negentiende eeuw (ter vergelijking: 45% van alle Franstalige vertalingen van Vlaams werk in boekvorm zijn in België verschenen gedurende de periode 1800-1914, cf. Lambert, 1980, p. 76). Conscience werd wel *vertaald* door Belgen (zie verder), maar veruit de belangrijkste boekuitgever bevond zich in Parijs, nl. Michel Lévy frères (later Calmann-Lévy). Zo sluit Lévy in januari 1854 met Conscience een exclusiviteitscontract (cf. Keersmaekers, 2009,

p. 82 *sqq.*), nadat hij eerst – met succes – enkele zelfstandige werken had gepubliceerd (o.m. in de *Bibliothèque contemporaine*, aan een verkoopprijs van 3 fr.). In totaal brengt Lévy tussen 1856 en 1884 59 volumes uit, die hij bundelt onder de titel *Œuvres complètes de Henri Conscience*. Die reeks wordt heruitgegeven in Brussel tussen 1884 en 1886 (bij het Office de publicité) en dan opnieuw in Parijs tussen 1886 en 1888 (en later nog eens in 1913, 1918 en 1923).

Conscience past goed in de langetermijnvisie die grote Franse uitgevers zoals Hachette en Lévy vanaf 1850 ontwikkelen (cf. Mollier, 2005). Het gaat er voor hen om een stevige groep reeds gevestigde auteurs aan zich te binden, op basis van hun oeuvre samenhangende literaire reeksen uit te bouwen, en indien het buitenlandse auteurs betreft, hun werk aan te bieden in de vorm van kwaliteitsvolle vertalingen,⁷ en dat aan een zeer redelijke prijs; denken we maar aan de beroemde *Collection à un franc* van Lévy: een bedrag dat gemiddeld lager is dan tijdens de decennia vóór 1850. In die reeks worden de *Œuvres complètes* ondergebracht. Conscience vertoeft er in een bont gezelschap van Franse auteurs, maar ook van Hildebrand, van E.T.A. Hoffmann, van Gogol, en van een groep Engelstalige auteurs zoals Dickens, E.A. Poe, Scott, Thackeray en Shakespeare (sonnetten). Qua aantal titels is Conscience weliswaar met grote voorsprong de meest vertaalde auteur van de reeks.

De oplagen zijn overigens ook indrukwekkend, hoewel ongelijk verdeeld over de verschillende titels. Mollier (2005) heeft een aantal steekproeven gedaan op basis van de registers van Calmann-Lévy (bewaard in de Parijse Bibliothèque Nationale). Daaruit blijkt dat van de *Scènes de la vie flamande* (1856) 35.200 exemplaren gedrukt zijn, terwijl de volgende werken zelden oplagen halen die hoger zijn dan het gemiddelde van de hele reeks (6.000). Toch rollen voor de hele periode 682.300 exemplaren van de Parijse persen, wat een jaarlijks gemiddelde van 24.367 oplevert. Opgesplitst gaat het over 369.900 exemplaren voor de periode 1856-1870 en over 312.400 voor de periode 1871-1888. Er speelt dus duidelijk een ‘fonds’-effect, want de relatief lagere

⁷ Zo zal Baudelaire de vertalingen van Poe voor zijn rekening nemen, A. Pichot die van Dickens, F. Guizot die van historische werken. Wat Conscience betreft: uit de briefwisseling met Lévy en uit de contracten die vertaler en auteur en vertaler en uitgever binden blijkt de grote zorg voor de vertalingen (zie ook infra, Besluit). Contractueel werd de vertaler overigens even goed bejegend als de auteur: per vertaald volume ontvangt Wocquier 1.000 fr. (art. 12 van het contract, cf. Keersmaekers, 2009, p. 84), waarvan hij dan 500 fr. doorbetaalt aan de auteur (art. 13).

oplagen van latere werken worden in ruime mate gecompenseerd door de herdrukken van de vroege werken, en dat tot op het einde van de periode.

De gevolgen van de wat tanende oplagen worden ook nog op andere manieren opgevangen: de kwaliteit van het papier en van de typografie daalt enigszins, het aantal regels per pagina daalt eveneens (van 30 naar 28), terwijl de spatiëring tussen de letters wat stijgt. Daarnaast zijn er inkomsten uit publiciteit (ofwel op de achterkaft, ofwel via een ingenaaid katern). Deze ingrepen leiden tot een daling van de productiekost van ongeveer 35 tot 50%, terwijl de prijs per exemplaar gaandeweg stijgt tot 1,25 fr. Uiteraard leidt dit geheel aan ingrepen ook tot een zekere depreciatie van het boek, en dus indirect ook van de positie van de auteur en van het genre, een evolutie die was ingeluid door de symbolische aanname, sinds de Restauratie, van een kleiner formaat voor literaire werken: vanaf 1815 wordt de in-8° een kenmerk van ‘grote’ literatuur, de in-16 en de in-18 die van ‘kleine’, ‘draagbare’ literatuur (die de lezer kan meenemen op de trein, en dus *littérature de gare* genoemd wordt).⁸

Hier volgen de titels uit Lévy’s catalogus van 1863. Op dat moment zijn reeds 17 titels beschikbaar op een totaal van 59 (de volledige catalogus omvat 648 titels):⁹

- *Aurélien* (1860)
- *Batavia* (1859)
- *Le Conscrit* (1855)
- *Le Démon de l’argent* (1857)
- *Le Démon du jeu* (1863)
- *Le Fléau du village* (1857)
- *Le Gentilhomme pauvre* (1855)
- *La Guerre des paysans* (1855)
- *Heures du soir* (1857)
- *Le Jeune Docteur* (1863)
- *Le Lion de Flandre* (1862)
- *La Mère Job* (1857)
- *L’Orpheline* (1860)

⁸ Uitgever Hachette start met een Bibliothèque des chemins de fer in 1852 (cf. Parinet, 1993, p. 96 sqq.). Het zou wellicht zinvol zijn de boekevolutie in verband te brengen met het groeiende aantal overheidsinitiatieven inzake leesbevordering en alfabetisering tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw.

⁹ De (alfabetische) volgorde is die van de catalogus (tussen haakjes staat de datum van de eerste druk in de reeks).

- *Scènes de la vie flamande* (1854)
- *Souvenirs de jeunesse* (1861)
- *Le Tribun de Gand* (1861)
- *Les Veillées flamandes* (1855)

3. VERTALINGEN EN VERTALERS VAN *SISKA VAN ROOSEMAEL*

Wat leert ons een studie van de vertalers en van de vertalingen zelf? Het zal om te beginnen niemand verbazen dat *Conscience* eerder vertaald en uitgegeven is in België dan in Frankrijk. Opmerkelijk is dan weer dat de Franse vertalingen snel volgen. Maar vooral treffend is de rol van Vlaamse en Duitse bemiddelaars in die snelle verspreiding. De geschiedenis van de verschillende Franse versies van *Siska van Roosemael. Ware geschiedenis van eene juffrouw die nog leeft* (1844) is een illustratie van een dergelijke interculturele triangulatie. *Conscience's* verhaal hangt een contrasterend beeld op van gedegen Vlaamse en verdorven Franse zeden, op een ogenblik dat de zedenroman in België een steile opgang kent (cf. Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 433 *sqq.*) en tegelijk de Belgische weerstand tegen de import van Franse literatuur groeit.

3.1. VIJF VERSIES IN TIEN JAAR

Een eerste Franstalige versie verschijnt midden 1845 in het feuilleton van de liberaal-katholieke Gentse krant *Journal des Flandres*,¹⁰ ingeleid door een artikel van de hand van de vertaler, een zekere 'J.V.', initialen die mogelijk verwijzen naar Jean Vergauwen, op dat ogenblik samen met zijn broer Franz de eigenaar van de krant en van diens Nederlandstalige zusterblad *Den Vaderlander*.¹¹ Het artikel draagt als titel: 'Littérature flamande. Henri Conscience

¹⁰ Ondertitel: *Ancien Catholique des Pays-Bas*. Voor meer informatie, cf. Voordeckers, 1964, p. 282-286 en Gaus, 1975, p. 120 *sqq.* en *passim*.

¹¹ Ik dank E. Lamberts voor zijn suggestie. Jean Vergauwen (1799-1882) zetelde in het Nationaal Congres, was nadien provincieraadslid en van 1855 tot 1863 senator (voor meer details, cf. Lamberts, 1972, p. 230). In 1841 en 1844 nam hij samen met *Conscience* deel aan het taalcongres in Gent (cf. Snellaert, 1842, p. 17) en aan de algemene letterkundige vergadering van het Taalverbond (cf. Van Kerckhoven, 1844, p. 30). Andere vertalingen van *Conscience* in hetzelfde *Journal des Flandres* verschijnen in 1844 (3-4 november) en 1845 (5-6 februari), maar zijn anoniem.

et ses écrits'. De auteur beroept zich voor zijn stukje op het gezag van een Duits tijdschrift, '*La Gazette d'Augsbourg* qui jouit d'une confiance illimitée dans l'Europe entière' (30 juli 1845, p. 1), waarin op 11 juni 1844 een zeer lovend artikel van de hand van F.A. Snellaert was verschenen. Hij citeert uitvoerig uit dit artikel, of, waarschijnlijker nog, uit de *Vorrede* van vertaler Melchior Diepenbrock op zijn Duitse vertaling die hetzelfde jaar gepubliceerd was onder de titel *Flämisches Stillleben* (1845): die *Vorrede* citeert immers het artikel van Snellaert *in extenso*. Het uitgesproken positieve standpunt van dergelijke mediators, die J.V. omschrijft als 'des littérateurs les plus distingués' (*ibid.*), spoort de Gentse journalist aan om op zijn beurt een Franse vertaling aan te bieden aan de lezer:

'Les caractères y [in *Siska van Roosemael*] sont si admirablement bien dépeints d'après les types flamands; nos mœurs et nos habitudes y sont si ingénieusement saisies dans leurs détails, enfin il y a un charme et un entraînement de style si parfaits que nous n'avons pas pu résister à la tentation de faire connaître Siska aussi à ceux qui ne lisent que le français' (p. 1).

Toch kan deze redenering volgens de vertaler kritiek uitlokken: het *Journal des Flandres* zag het als zijn taak het volk te beschermen tegen de verdorven Franse zeden zoals ze geëtaleerd werden in het Franse proza dat de Belgische markt overspoelde. De roman van Conscience vervult ongetwijfeld dezelfde functie. Waarom dan een vertaling ervan aanbieden, en dan vooral een Belgische versie, die de negatieve invloed van het Franse proza alleen maar kan versterken? Daar zal Conscience onmogelijk mee instemmen, zo veronderstelt de journalist-vertaler: '[...] ce conte est spécialement dirigé contre l'influence française [...]; son auteur ne sera-t-il pas fort étonné de le voir traduit dans une langue dont il voudrait abolir l'usage parmi nous, de le voir traduit en français (et en français belge, s'il vous plaît, en français national, ce qui est pis encore!)?' (p. 1). De vertaler volgt echter een andere gedachtegang; zijn vertaling moet de weg tonen naar het origineel: '[...] une partie du public ne prétend lire que du français; en est-il moins flamand pour cela? Et pour peu qu'il le soit, notre version ne le fâchera pas; elle l'engagera à lire l'original, et elle n'est faite que pour cela' (p. 1).

De tweede versie dateert van 1849, is van de hand van een zekere L. Laprade, en verschijnt eind 1849 in het Parijse populaire weekblad *L'Illustration*. In een voetnoot bij het eerste deel geeft de uitgever uitleg bij de keuze van de auteur:

Cette nouvelle fait partie d'une collection de romans et de nouvelles publiée à Anvers en langue flamande. Voici ce qu'on dit de l'auteur dans un article de la *Gazette d'Augsbourg*: "Parmi les écrivains modernes de la Belgique flamande, le plus aimé du public est Henri Conscience d'Anvers [...]." Nous souhaitons que les lecteurs de *l'Illustration* y trouvent le même plaisir. En tout cas, nous pensons qu'il y a intérêt à leur donner les primeurs d'une littérature qui ne vient pas de ce moule uniforme où les conteurs ont fini par jeter toutes leurs inventions. Et puisqu'il faut un roman, nous allons essayer du flamand traduit en français [...]. (1849, p. 182)

Opvallend is dat de interesse van de uitgever gewekt is door hetzelfde Duitse artikel van Snellaert (1844), wat laat vermoeden dat Laprade (of zijn uitgever) eveneens het Duits beheerste, en op zijn beurt misschien de *Vorrede* van Diepenbrock en, bij uitbreiding, diens vertaling als brontekst of als tweede brontekst heeft gebruikt.¹² Het is anderzijds minder waarschijnlijk dat de uitgever kennis had van het lokaal verspreide en gelezen *Journal des Flandres*. Maar waarom verschijnt de hervertaling in 1849? Een rechtstreekse aanleiding is vermoedelijk het artikel van de hand van Saint-René Taillandier, dat enkele maanden eerder, op 15 maart 1849, in de zeer invloedrijke *Revue des Deux Mondes* was verschenen: het gaat om de eerste Franse inleiding op het oeuvre van Conscience. Opmerkelijk is voorts dat Laprade of zijn uitgever zich niet gehinderd voelen door de volgende kritische kanttekening van Saint-René Taillandier: 'Lorsque M. Conscience, dans l'histoire de *Siska de Rosmael*, met tous les vices du côté des Français et prodigue toutes les vertus aux Flamands, croit-il obéir à une inspiration bien sérieuse? Je m'étonne, en vérité, qu'avec tant de ressources et de talent, l'auteur du *Lion de Flandre* convoite si souvent une popularité de mauvais aloi' (p. 866).

Een derde vertaling verschijnt in Huy, bij drukkerij Despa, onder de titel: *Mœurs flamandes, Francisca Rosemal*. Vertaler is Émile Molle, 'docteur en philosophie et lettres' en 'membre de la société littéraire de l'Université de Louvain', zoals de titelpagina vermeldt, daarnaast ook nog vrederechter te Namen, en vertaler uit het Duits (*Bibliographie Nationale*, dl. II, p. 698). Het volume bundelt vier verhalen: na *Francisca Rosemal* volgen *Comment on devient peintre*, *La male main* en *Les souffrances d'une mère*. De titel verwijst

¹² Overigens was volgens Jacob (1913, dl. I, p. 158) *Flämisches Stilleben in drei kleinen Erzählungen* (1845) ook beschikbaar in Antwerpen.

indirect opnieuw naar de Duitse vertaling (*Siska Rosemal*). Maar de vertaling zelf wordt niet voorafgegaan door een inleiding, en dat is evenmin zo bij de vertalingen die volgen.

De vierde versie is van de hand van Edmond Olivier en verschijnt hetzelfde jaar in Doornik, bij Veuve Quin, onder de titel *Françoise van Roosemael. Histoire véritable d'une jeune fille qui vit encore*. Olivier (1821-1886) is een Henegouwse ambtenaar, verbonden aan het Ministerie van openbare werken. Hij is de auteur van drie vertalingen van Conscience, 'pour qui il professait une sincère admiration'¹³ (*Biographie Nationale*, dl. XVI, p. 150). Deze versie kent een heruitgave met varianten in de Parijse krant van A. Dumas, *Le Mousquetaire, journal d'Alexandre Dumas*, in acht afleveringen (van 4 tot 11 januari 1854); de vertaling van Olivier is hem wellicht bezorgd door toedoen van P. Bouquié-Lefèbvre (cf. Weinmann, 2012, p. 598-599), met wie Conscience zelf ook in contact stond (cf. *infra*).

De laatste versie brengt Léon Wocquier in deel twee van de *Scènes de la vie flamande*, verschenen in 1855 in Parijs, bij M. Lévy frères. Wocquier (1821-1864), een Waal geboren in Habay-la-Neuve, wordt na studies in Leuven en Luik docent aan de Gentse letterenfaculteit. Naast een essay over Duitse filosofie (1852) en vertalingen van Hildebrand en Van Lennep heeft Wocquier ook enkele romans, verhalen, bewerkingen en een dichtbundel geschreven. Geen van deze werken heeft weerklank van betekenis gekregen. De *Scènes de la vie flamande* zijn daarentegen, zoals reeds vermeld, vaak herdrukt en heruitgegeven.¹⁴

3.2. AUTEUR, VERTALERS EN UITGEVERS

Na 1855 verschijnen geen nieuwe Franstalige versies, niet alleen omdat de Franse uitgever de exclusieve rechten bezit op alle vertalingen die in het Frans in Frankrijk verschijnen en vandaar ook België bereiken (waar ze potentiële vertalers ontmoedigen), maar ook omdat Conscience in België gebonden is

¹³ Vertaling als volgt ontvangen door *De eendragt* van 27 juni 1852 (p. 8): 'Wy heeten den heer Edmond Olivier ten broederlykste welkom in den rang der Belgische Letterkundigen, die te goed Vlaming of te goed Waal zyn om zich niet ter hoogte der zending van den Belgischen schryver te verheffen.' Deze Belgische profilering wordt eveneens en openlijk beleden door Franstalige critici, waaronder Théodore Olivier, broer van Edmond, waarover verder meer.

¹⁴ Na het overlijden van Wocquier in 1864 wordt zijn taak overgenomen door Félix Coveliers, een advocaat en journalist uit Leuven.

door een exclusiviteitscontract met zijn Vlaamse uitgever Van Dieren. Dat contract dateert van 5 mei 1856 en bepaalt o.m. voor *Siska van Roosemael* en voor de duur van 15 jaar¹⁵ dat Conscience niet zal mogen ‘toelaten dat vertalingen in de fransche taal binnen de grenzen van België worden gedrukt’ (art. 5, cf. Degroote & De Schuyter, [1953], p. 274). Tien jaar eerder, in het contract met Buschmann, ondertekend op 20 november 1846 voor de duur van vijf jaar, stond nog niets over vertalingen (cf. Keersmaekers, 2009, p. 51-52).

Nog andere vragen duiken op: werden deze vertalers gerekruteerd door auteur of uitgevers? En op grond van welke criteria? Of boden ze zich spontaan aan? In de briefwisseling vinden we hierop elementen van antwoord. We weten bijvoorbeeld dat Lévy grote zorg besteedde aan de keuze van zijn vertalers. Wellicht is Wocquier ingegaan op een voorstel om een samenwerking op lange termijn aan te gaan, en heeft hij gekozen voor een nieuwe carrière als vertaler, omdat zijn schrijverschap niet geleid had tot de verhoopte erkenning.¹⁶ Met de aanwerving van Coveliers, de opvolger van Wocquier bij uitgever Michel Lévy, heeft ook Conscience zich ingelaten, zoals blijkt uit een schrijven van Lévy aan Conscience van 6 november 1872: ‘À la mort de M. Wocquier, nous avons cherché ensemble un nouveau traducteur, et notre choix à tous deux est tombé sur M. Coveliers’ (cf. Degroote & De Schuyter, [1953], p. 258).

Men zou zich trouwens de vraag kunnen stellen of Conscience ooit heeft overwogen om zijn werk zelf in het Frans te vertalen: hij was tweetalig, heeft in het Frans geschreven, en meerdere van zijn tijdgenoten hebben zelfvertalingen gemaakt. Ontbrak hem de tijd? Was zijn romantische auctorieuze zelfvisie niet in overeenstemming te brengen met een eerder ondergeschikte taak? Had hij slechte herinneringen bewaard aan zijn vroege Franstalige werk dat door de kritiek lauw was ontvangen? Wat er ook van

¹⁵ Wat een aanzienlijke verlenging betekent t.o.v. een eerder contract tussen beide partijen (opge-
maakt op 1 juni 1853), dat gold voor een periode van vijf jaar; cf. art. 13: ‘Aengaende de
vertalingen in de fransche tael en binnen ’s lands te doen, zal de toelating alleenlyk met
gemeene magtiging der beide partyen mogen gegeven worden’ (in Keersmaekers, 2009, p. 73).

¹⁶ Dat zou men bijvoorbeeld kunnen afleiden uit volgend fragment uit de inleiding op zijn laatste
roman, *La dernière marquise du Pont-d’Oye* (1850): ‘[...] l’indifférence profonde avec laquelle
étaient reçues ses œuvres de prédilection eût découragé l’auteur, si des suffrages isolés, mais
qui empruntaient une grande valeur à ses yeux au nom de ceux qui les lui adressaient, ne
fussent venus le rassurer et l’engager à persévérer’ (p. 8). – Hetzelfde jaar 1850 wordt
Wocquier aangesteld als ‘professeur agrégé’ aan de Universiteit Gent, met een leeropdracht in
de filosofie. Kort daarna start zijn vertaalwerk.

zij, uit de briefwisseling blijkt overvloedig hoe nauwgezet hij de vertalingen van zijn werk opvolgde en welke uitgesproken visie hij had op de manier waarop zijn werk vertaald moest worden; daarvan getuigt bijvoorbeeld volgend fragment uit een brief aan P. Bouquié-Lefebvre van 5 februari 1852, naar aanleiding van diens verzoek om *Wat een moeder lijden kan* te mogen vertalen:¹⁷

Le petit récit que vous proposez de traduire est d'une grande naïveté et, à mon avis, presque'intraductible en une langue romane. Pour vaincre, autant que possible, les difficultés, il faut rendre le tout par une phraséologie analogue, dont les formes et le rythme soient puisés dans la langue du peuple en France, tout en laissant à la langue son aspect littéraire extérieur. Il faut avoir ici le courage de ne pas faire aussi bien que possible et chercher le mérite dans le *moins*. (in Degroote, 1967, p. 202).

Deze visie wordt gedeeld door een aantal vertalers en critici, onder wie J. Stecher (waarop we later nog terugkomen). Maar tegelijk drukt Conscience zijn scepsis uit omtrent de mogelijkheid om dit verhaal in het Frans te vertalen (*presqu'intraductible en une langue romane*) en elders uit zijn briefwisseling blijkt telkens weer zijn onvermogen om de kwaliteit van de ingediende kladversies of gepubliceerde vertalingen te beoordelen, een oordeel dat hij vaak overlaat aan zijn vrienden.

4. EEN TEKSTVERGELIJKING

Het voorgaande laat een meer dan gemiddelde vertaalinteresse voor *Siska Van Roosemael* zien. Een vergelijking tussen de vijf versies dringt zich bijgevolg op. Wat kan die ons leren, naast inzicht in de gevolgde vertaalmethodes? Mogelijks het bestaan van filiaties tussen de versies en van spanningen tussen bron- en doelcultuur. Ze kan voorts de kritische standpunten omtrent de waarde en rol van deze vertalingen bevestigen of nuanceren. Ik zal me hier evenwel beperken tot de volgende twee vragen en die – zeer schetsmatig – pogen te beantwoorden: bestaat er een verband tussen deze versies? En hoe passen ze in de literaire receptie van Conscience in België en Frankrijk?

¹⁷ Uiteindelijk is het Edmond Olivier die hetzelfde jaar de vertaling zal aanleveren.

4.1. EEN GEDEELDE VERTAALSTRATEGIE?

Hier volgen de *incipit* van brontekst en vertalingen.

Het is weinige jaren geleden dat er, in eene der straten omtrent het Groen Kerhof te Antwerpen, een oude en befaemde kruidenierswinkel bestond, die, van vader tot zoon overgezet, sedert meer dan dry honderd jaren bekend was om zyne goede waren en geringe pryzen. De laatste eigenaer van deze winkel hiet Jan van Roosemael, zoon van Frans, zoon van Karel, zoon van Kasper Van Roosemael en was getrouwd met eene Siska Pot, afstammeling van den beruchten Peeter Pot, wiens naem men in de twee Peeter-Pot-straten terugvindt.¹

¹ Peeter Pot, een edelman, stichtte te Antwerpen, in het jaer 1433, het klooster van St.-Salvator, dat men gemeenelyk *Peeter Pots klooster* noemde en, in 1575, door de beeldstormers tot den grond werd afgebrand. De talryke afstammelingen van dezen edelman, nu meest geringe burgers, heet men de *Potten*. (Conscience, 1844, p. 7-9)

Il y a peu d'années qu'il existait dans une des rues qui avoisinent la Place Verte à Anvers, une ancienne boutique d'épicerie fort renommée. Transmise de père en fils, elle était connue depuis plus de trois cents ans pour ses bonnes denrées et la modicité de ses prix. Le dernier propriétaire de cette boutique se nommait Jan Van Roosemael, fils de Frans, fils de Karel, fils de Kasper Van Roosemael, et il avait épousé une Siska Pot, descendante du fameux Peeter Pot dont le nom se retrouve dans les deux Peeter-Pot-straten (1).

(1) *Peeter Pot* était un gentilhomme qui fonda en 1433 le couvent du St.-Sauveur, à Anvers, lequel était communément appelé *Peeter-Pots-klooster*. Les iconoclastes le livrèrent aux flammes et à une destruction complète en 1575. Actuellement modestes bourgeois, les descendants de ce gentilhomme sont désignés sous le nom de *Potten*. (J.V., 30 juli 1845, p. 1)

On voyait à Anvers, il y a quelques années, dans une des rues adjacentes au *Groen-Kerkhof*, une ancienne boutique d'épicerie très renommée, laquelle, passant en héritage de père en fils depuis plus de trois cents ans, était avantageusement connue pour la bonne qualité de ses marchandises et leur prix modéré. Le dernier propriétaire de cette boutique se nommait Jean van Roosemael, fils de Frans, fils de Karel, fils de Gaspard van Roosemael, et il s'était marié avec Siska Pot, une

des descendantes du célèbre Peeter Pot, dont le nom subsiste encore dans celui des trois rues appelées *Peeter-Pot-Straten*. (Laprade, 1949, p. 182)

Près de l'ancien cimetière de la cathédrale d'Anvers, dans une des rues de ce quartier, se trouvait il y a quelques années, une boutique très renommée, passant de père en fils et connue depuis plus de deux cents ans par ses bonnes marchandises et son juste prix. Le possesseur de la boutique s'appelait Jean Rosemal, fils de François, petit-fils de Charles et descendant de Gaspar Rosemal ; il s'était uni à Sisca (1) Pott (2) dont on retrouve le nom dans la rue Pierre-Pott.

(1) Sisca, diminutif de Francisca, Française.

(2) Un noble fonda dans la ville d'Anvers le couvent de Saint-Sauveur en 1433. Il était désigné ordinairement sous le nom de *Couvent de Pierre Pot* (Peters-Potts kloster). Ce couvent fut détruit par les réformés iconoclastes en 1575. Les descendants du noble fondateur de ce monastère s'appellent encore Pott. (Molle, 1852, p. 5)

Il y a peu d'années que, dans une rue voisine de la Place-Verte à Anvers, se trouvait une ancienne boutique d'épicerie transmise de père en fils, et renommée depuis plus de trois cents ans pour la bonne qualité de ses marchandises et la modicité de ses prix. Le dernier propriétaire de ce fonds s'appelait Jean Van Roosemael, fils de François, petit-fils de Charles et arrière-petit-fils de Gaspard Van Roosemael, et était marié avec une Française Pot, descendante du célèbre Pierre dont le nom se retrouve dans les deux rues Pierre Pot (1).

(1) Pierre Pot, gentilhomme, fonda à Anvers, en l'an 1433, le couvent de Saint-Salvator, que l'on nomme communément le couvent de Pierre Pot, et qui fut brûlé de fond en comble par les Iconoclastes en 1575. Les nombreux rejetons de ce gentilhomme, pour la plupart maintenant petits bourgeois, sont encore appelés les *Pot*. (Olivier, 1852, p. 5-6)

Il y a peu d'années que, dans une rue voisine de la place Verte à Anvers, se trouvait une ancienne boutique d'épicerie transmise de père en fils, et renommée, depuis plus de trois cents ans, pour la bonne qualité de ses marchandises et la modicité de ses prix. Le dernier propriétaire de ce fonds s'appelait Jean Van Roosemael, fils de François, petit-fils de Charles, arrière-petit-fils de Gaspard Van Roosemael, et était marié avec une Française Pot, descendante du célèbre Anversois dont le nom se retrouve dans les deux rues Pierre-Pot (1).

(1) Pierre Pot, gentilhomme, fonda à Anvers, en l'an 1433, le couvent de Saint-Salvator, que l'on nomme communément le couvent de Pierre Pot, et qui fut brûlé de fond en comble par les iconoclastes en 1575. Les nombreux descendants de ce gentilhomme, pour la plupart maintenant petits bourgeois, sont encore appelés *les Pot*. (Olivier, 1854, p. 180)

Il y a peu d'années que, dans une des rues avoisinant la place Verte à Anvers, se trouvait une vieille et renommée boutique d'épicerie qui, léguée de père en fils, était connue depuis plus de trois cents ans pour l'excellence de ses denrées et la modicité de ses prix. Le dernier propriétaire de cette boutique avait nom Jean Van Roosemael, fils de Frans, fils de Charles, fils de Gaspard Van Roosemael, et avait épousé une Siska Pot, descendante du célèbre Peeter Pot, dont le nom se retrouve dans les deux rues Peeter Pot¹.

¹ Pierre Pot, gentilhomme, fonda à Anvers, en 1433, le couvent du Saint-Sauveur, que l'on appelait communément le *couvent de Pierre-Pot*, et qui, en 1575, fut brûlé jusqu'aux fondements par les anabaptistes. On nomme aujourd'hui les descendants nombreux de ce gentilhomme, petits bourgeois pour la plupart, les *Potten*. (Wocquier, 1871 [1855], p. 111)

Wat eerst in het oog springt, zijn de aanzienlijke verschillen tussen de versies,¹⁸ alsof de vertalers niet onderhevig waren aan vaste normen, alsof ze elkaars versies niet kenden of er zich niet door lieten inspireren. Toch beschikken de meesten in mindere of meerdere mate over vertaalervaring, al was het maar omdat het vertalen deel uitmaakte van hun klassieke schoolse opleiding. Het hoeft echter niet te verbazen dat er in het midden van de negentiende eeuw nog geen stevige Franstalige vertaaltraditie bestond, zowel wat betreft het vertalen uit het Vlaams als het vertalen van dit nieuwe soort proza.¹⁹

¹⁸ Met uitzondering van de heruitgave van Oliviers vertaling door Dumas, die slechts kleine stilistische aanpassingen aanbrengt, wat niet impliceert dat die zonder betekenis zouden zijn; hier en daar wordt in 1854 de kritiek op Frankrijk subtiel afgezwakt, zoals in het excipit waarvan hier een kort citaat volgt (mijn cursivering): 'La mère et la fille mènent une vie de solitude et de repentir; elles se rappellent avec douleur la cause de leur malheur, et, dans leurs prières, elle[s] demandent à Dieu de *détourner de leur patrie* la corruption dont elles ont failli être victimes' (1852); 'La mère et la fille mènent une vie de solitude et de repentir; elles se rappellent avec douleur la cause de leur infortune, et, dans leurs prières, elles demandent à Dieu de détourner loin de nous la corruption dont elles ont failli être victimes' (1854).

¹⁹ Enkele punctuele studies buiten beschouwing gelaten is die traditie trouwens nog maar nauwelijks bestudeerd.

En toch attenderen de verschillen op enkele gedeelde bekommernissen, zoals de behandeling van eigennamen: de meeste vertalers kiezen, zij het aarzelend, voor een compromis tussen de systematische ontlening van de Vlaamse persoons- en plaatsnamen en de selectieve vervanging of aanpassing ervan. In een paar gevallen (niet toevallig de twee ‘Waalse’ versies van Molle en Olivier) is de tendens tot verfransing sterker aanwezig, wat kan duiden op het spontane teruggrijpen naar een klassieke, zelfs achttiende-eeuwse, vertaalmodus maar ook op een bewuste keuze om de culturele specificiteit van eigennamen af te zwakken t.b.v. de Franstalig-Belgische lezer, die weinig vertrouwd was met die Vlaamse persoons- en plaatsnamen. Ook is aantoonbaar dat met name Molle gebruik maakt van Diepenbrock’s aanpassingen, cf. het eerder geciteerde ‘Rosemal’ en ‘Peters-Potts kloster’ in de tweede voetnoot.

Voorts zijn er op het vlak van syntaxis, woordkeuze, graad van explicitering en ruimtelijke setting interessante verschuivingen te zien, die opnieuw onderling vrij sterk verschillen. Eén vertaler (Laprade) zwakt de referentiële functie van het verhaal af door de voetnoot weg te laten, terwijl Molle een voetnoot met lexicale informatie toevoegt.

4.2. INPASBARE VERSIES?

De eerste, Belgische, versies beantwoorden goed aan een strategie die erop gericht was de Belgische literatuur te ontdoen van Franse inmengingen door haar meer specificiteit te verlenen. Die specificiteit zoeken mediators in vertalingen van Vlaamse auteurs, en dan vooral van die auteurs en werken die de eigen Vlaamse geschiedenis en zeden centraal stellen en die de kritiek op de bedreigende Franse cultuur niet schuwen. Omgekeerd – dat merken de mediators stevast op – is die zoektocht naar specificiteit (met inbegrip van de kritiek op de Franse cultuur) geen belemmering voor het Franse en internationale succes van de Belgische literatuur. En dus benadrukken ze graag de universele kwaliteiten van de Vlaamse literatuur.

Criticus Théodore Olivier – broer van Edmond – beschrijft in detail deze strategie in een aantal essays die verschenen zijn in dezelfde periode als de vertalingen van *Consciences Siska Van Roosemael*. In *De la littérature française de Belgique* (1852) stelt hij vast dat Vlaamse literaire werken succesvoller zijn in Frankrijk dan ‘Waalse’; het Vlaams is onafhankelijk van het Frans, en dat is precies wat de Franse aandacht wekt:

‘[...] il [l’auteur flamand] n’a pas eu à se préoccuper aussi immédiatement de l’opinion d’une nation étrangère avec laquelle il était moins habitué à penser. Le sentiment belge s’exprimant avec plus de confiance et d’abandon dans ces écrits, qui ne devaient guère avoir que des Belges pour lecteurs, y revêt une forme plus originale et plus saisissante. Or, c’est là ce qui leur vaudra des lecteurs en France.’ (p. 103)

Franstalig-Belgische werken genieten niet dezelfde internationale aandacht en erkenning. Om die reden is het vertalen van Vlaamse werken van vitaal belang voor de ‘littérature des provinces wallonnes’: ‘[Le mouvement de traduction] la [i.e. la littérature] conduit vers la grande mission de critique et d’interprétation qui lui incombe comme à toute littérature belge en général’ (p. 103). Twee jaar later, in een studie over *De Boerenkrijg* van Conscience, een roman met een hoge symboolwaarde in het jonge België, kent Olivier opnieuw een cruciale rol toe aan Franse vertalingen van de Vlaamse literatuur:

Nous ne craignons pas de le dire, quoique cela puisse sembler paradoxal au premier abord: la traduction du flamand, hautement comprise, est actuellement ce que l’écrivain wallon peut faire de plus original. Ce sera un moment de grande puissance pour les lettres belges, et de grande régénération pour la littérature moderne en général, quand le génie wallon, appliquant les principes si fermement suivis par la Flandre, aura fait passer dans sa littérature cette rondeur puissante, cette vigueur de bon sens qui est commune aux Belges flamands et wallons, et qu’il aura su armer du levier de la langue française, longtemps méconnue, que le foyer belge a si précieusement conservée. (Olivier, 1854, p. 48)

Voor J. Stecher, die dezelfde *Boerenkrijg* een jaar eerder had vertaald (onder de titel *La Guerre des paysans*), ligt de verklaring voor het internationale succes van Conscience dan weer in een stijlbreuk, met name in de terugkeer naar de vormen die men reeds aantreft bij de chroniqueurs en dichters van de dertiende en veertiende eeuw: *tours naïfs, constructions simples, phrase nette et cristalline du vieux flamand* (*Préface*, 1853, p. XII-XIII).²⁰ Dat spoor moet ook de vertaler volgen, omdat daar de sleutel ligt tot het internationale succes van Conscience, en meer specifiek tot een adequate inpassing van zijn werken

²⁰ Over de internationale gerichtheid van Stecher, cf. Tollebeek, 2010, p. 16-19.

in het Franse cultuurgebied: ‘Le flamand ne se prête volontiers ni à la rêverie germanique ni à la roideur batave: il aime les allures faciles et non guindées, et en cela on a eu le droit de le comparer à certains égards, au français’ (p. XIV). Stecher schuwt in dit verband de vergelijking met Homerus niet, het grote voorbeeld van ‘la vérité vraie, la vérité du cœur et de la nature humaine’ (p. XVI). Het Frans dat hem voor ogen staat is niet dat van de hedendaagse Franse romans (‘ce tumulte et ce pêle-mêle des romans compliqués et raffinés où il n’y a plus de but, tant les moyens sont multiples et divergents’, p. XV), maar een instrument dat zowel generisch als stilistisch aansluit bij normen die klassiek genoemd kunnen worden, en waarvoor het Vlaams van Conscience model staat:

On peut penser que notre grande préoccupation de traducteur a dû être de reproduire, autant que possible, en français l’élégante aisance du flamand. [...] Il était naturel que, comme Flamand, notre ambition fût de faire valoir, autant que la traduction s’y pouvait prêter, l’exquise délicatesse du texte original. (p. XII)

Conscience is vooralsnog de enige Belgische auteur die erin slaagt internationaal door te breken: ‘parce qu’il était essentiellement flamand’ (p. X). De Franse vertalers volgen vooral dit tweede spoor; het is voor hen geen zaak om het negatieve beeld van de Franse taal en cultuur als een of andere ideologische hefboom te gebruiken in hun eigen cultuur, noch om het bij te stellen (ook al gommen ze de scherpste kritiek op Frankrijk weg, cf. *supra*, voetnoot 18). Waar het hen om te doen is, is om een literair segment, waarnaar in Frankrijk een stijgende vraag is, te voorzien van nieuwe topoi en stijlen.

Wocquier en vervolgens Coveliers gaan op de ingeslagen weg verder en geven aan de eerder beschreven vertaalnormen een duurzaam karakter, door ze telkens opnieuw toe te passen in de tientallen romans en verhalen van Conscience die ze voor Michel Lévy vertalen tussen 1854 en 1884. Ze zijn de architecten van een nieuw vertaalmodel voor Vlaams proza, en het is dat model dat uiteindelijk in zeer grote mate verantwoordelijk wordt voor de Belgische en Franse receptie van Conscience tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Théophile Gautier vat als volgt (in een artikel van 10 juni 1854 verschenen in *Le Moniteur universel*) de merites van Conscience’s stijl samen: ‘Quant au style, si nous en jugeons par la traduction de M. Wocquier, il doit être simple, facile et coulant, les trois qualités que Goethe recommandait par-dessus tout.’ Gautier plaatst Conscience voorts tussen Scott en Zschokke, tussen de historische roman en de rurale zedenroman.

De beroemde Franse lexicograaf Larousse gaat evenwel nog een stap verder:

Tous ses livres, et nous le constatons malgré le dédain de M. Conscience pour notre langue, tous ses livres, bien que portant en eux le parfum du terroir, et marqués au cachet d'une originalité native incontestable, sont français par bien des côtés, n'en déplaise à leur auteur, et principalement par le tour vif et rapide du récit, la grâce des caractères, le brillant des descriptions, et l'intérêt savamment ménagé de la composition. C'est pourquoi la littérature française a adopté M. Conscience, non comme un étranger, mais comme un enfant prodigue longtemps absent du foyer paternel et dont on fête le retour. (Larousse, 1869, p. 970)

Hoewel dergelijke commentaren maar ten dele representatief zijn voor de receptie van Conscience, vinden ze wellicht hun oorsprong in een soort dubbele inkapselingsstrategie van uitgever Lévy: enerzijds verdampt de kritiek op het Frans en op Frankrijk grotendeels dankzij de lange reeks romans en verhalen die een nieuw genre en een nieuwe stijl belichamen; anderzijds verhuult Lévy gaandeweg, op kaft en titelpagina, dat Conscience geen Franse auteur is, en hij laat daarom ook de namen van de vertalers discreet achterwege.²¹ Het is trouwens allerminst toevallig dat Wocquier contractueel geacht werd zijn vertalingen af te leveren 'de telle façon que la traduction puisse paraître dans un délai aussi rapproché que possible de la publication du texte original' (in Keersmaekers, 2009, p. 83). Concreet komt dit neer op de aanlevering, om de vier maand, van één volume (art. 6), wat betekent dat de vertalingen vrijwel gelijktijdig verschijnen met het origineel (en *de facto* het statuut van *quasi-origineelen* meekrijgen). In minstens één geval verschijnt de vertaling zelfs vóór het origineel, met het akkoord van de auteur en ondanks fel protest van de uitgever: in 1858 publiceert de *Revue contemporaine*, in zes delen, de vertaling door Wocquier van *Batavia*, waarvan de brontekst hetzelfde jaar verschijnt bij Van Dieren. Rond deze prepublicatie ontstaat een uitvoerige briefwisseling tussen uitgever en auteur (cf. Degroote & De Schuyter, [1853], p.75-82).

²¹ In 1857 lezen we nog: 'Henri Conscience / traduction Léon Wocquier / Le démon de l'argent'; in 1869 krijgen we volgende titelpagina: 'La Fiancée du maître d'école / par / Henri Conscience'.

5. BESLUIT

Hebben de Franse vertalingen het beeld van Conscience als Vlaams of Belgisch auteur versterkt of integendeel afgezwakt? Hebben ze Conscience tot exponent van een nieuw genre gemaakt? Werd Conscience een Franse auteur? Om op deze vragen een zinnig antwoord te geven is er veel meer onderzoek nodig. Wat de voorgaande aanzet laat zien, zijn twee min of meer duidelijk onderscheiden fases in de vroege Franstalige vertaalreceptie van Conscience's verhalend proza. Ik vat ze nog eens samen. In een eerste fase willen de vertalers en uitgevers meewerken aan minstens twee Belgische projecten: enerzijds zetten ze hun vertalingen in voor de kruistocht tegen het Franse morele verval waarvoor men katholiek Vlaanderen dient te behoeden, anderzijds willen ze een bijdrage leveren tot de ontwikkeling van een eigen Belgische literatuur waarin Vlaamse elementen een modellerende rol moeten spelen. In een tweede fase worden de vertalingen ingepast in een groot Frans editoriaal project dat zich tot doel stelt een breed segment van het Franse literaire middenveld in te vullen.

Laat me voorlopig afronden met een misschien wat controversiële hypothese. Indien Conscience's vertalers en Franse uitgever zijn latere romans zo configureren dat ze naadloos kunnen opgaan in een Frans sub-genre van de realistische zedenroman, ligt de vraag dan niet voor de hand in welke mate de auteur zelf heeft bijgedragen tot dit proces, door als het ware deze inpassing voor te bereiden, zelfs te anticiperen bij het schrijven, kortom door minstens te mogelijkheid te scheppen om zowel een Vlaamse als een Franse auteur te worden? De ruimte ontbreekt om dieper in te gaan op allerlei discursieve en editoriale kunstgrepen van Conscience die minstens tegemoet lijken te komen aan Franstalige verwachtingspatronen: gaande van Conscience's voorstel in 1872 om de publicatie van *Les Kerles de Flandre* uit te stellen (de verheerlijking van het Germaanse ras komt ongelegen kort na de inval van Pruisen in Frankrijk)²² tot dat van Coveliers om een reeks novellen zo te herbundelen dat ze samen een volume vormen dat beter past in de Franse reeks.²³

²² '[...] je crois qu'il serait avantageux pour vous et pour moi d'en retarder la publication. Ce livre est l'histoire romantique d'une race particulière de Flamands (des Saxons) [...]. Cette population revendique avec énergie et vante avec fierté son origine germanique. / Les immenses revers qui sont venus frapper la France dans ces dernières années ont rendu le peuple français justement mais excessivement susceptible sous ce point de vue et l'on pourrait mal accueillir un livre qui cependant a été écrit longtemps avant les événements cruels et désastreux de 1870-1871' (brief aan M. Lévy van 13 september 1872, in Degroote & De Schuyter, [1953], p. 258).

²³ 'La dimension qui serait pour vous la plus avantageuse serait 160 à 165 pages par volume [...]. Deux cents pages par volume c'est un peu trop; deux volumes flamands forment alors un volume français trop compact [...]. / S'il vous était possible d'adopter la coupe que j'indique,

In elk geval heeft de alerte zorg voor een adequate inpassing van de ene literatuur in de andere een wezenlijke rol gespeeld in het Franse succes van Conscience.²⁴ Bekeken vanuit een verlengd historisch perspectief, behoren Conscience en zijn vertalers tot een eerste groep Belgische mediators die door middel van een complexe vervaechting van discursieve en institutionele middelen een dubbel en gelieerd transferproces op gang hebben gebracht in België en tussen België en Frankrijk. Aan de ene kant was dat een proces dat gericht was op een zekere ‘vervlaamsing’ van de Belgische negentiende-eeuwse literatuur,²⁵ aan de andere kant was het een proces dat gericht was op de internationale verspreiding van die vervlaamste Belgische literatuur. Het is nu zaak om verder uit te maken hoe de zeer succesvolle internationale strategie van de latere Franstalige Belgen Verhaeren, Rodenbach of Maeterlinck – die beschikten over een verfijnd instrumentarium om tijd, ruimte, topoi en taal tot één geheel te smeden – enkele decennia eerder zowel discursief als institutioneel is voorbereid door anderen, zoals Conscience, zijn vertalers en hun broodheren, van wie de inspanningen wat veronachtzaamd zijn gebleven. In elk geval is nu al duidelijk dat Conscience erin geslaagd is om gedurende een dertigtal jaar in Frankrijk de meest succesvolle ‘buitenlandse’ romancier te zijn, een van de meest succesvolle romanciers *tout court* in het Frankrijk van die tijd en voorlopig misschien wel de meest succesvolle in het Frans vertaalde schrijver uit het Nederlandse taalgebied.

Literatuurlijst

- Arents, P.** (1931). ‘Hendrik Conscience: vertalingen in het Fransch’. *Mededeelingen van de Stedelijke Hoofdbibliotheek*, 4: 110-121.
- Bemong, N., Kemperink, M., Mathijssen M. & Sintobin, T.** (red.) (2010). *Naties in een spanningsveld. Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Berg, C.** (2001). ‘De Frans-Belgische literatuur en haar “Vlaamse school” (1830-1880)’. In Deprez, A. (red.), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse*

cela serait plus avantageux pour vous, pour M.M. Lévy et pour moi’ (brief aan Conscience van 27 maart 1873, in Degroote & De Schuyter, [1953], p. 259).

²⁴ Dat geldt zelfs in zekere mate voor de successen in het Nederlandse taalgebied. Zo verschijnt in 1850 in Amsterdam een werk van de hand van een zekere G. Kok, pastoor te Weesp, die zich aandient als ‘vertaler’ van een boek dat volgende titel meekrijgt: *Ciske van Roosmaelen, of gevolgen van den hoogmoed. Naar het Fransch*. Van Conscience of van een Vlaams origineel is er evenwel nergens een spoor...

²⁵ Ik verwijs in die context naar het onderzoek dat Karen Vandemeulebroucke (2013) voert over de negentiende-eeuwse Belgische poëzie.

- letterkunde in de 19de eeuw: deel 2*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde : 89-132.
- Bibliographie Nationale: Dictionnaire des écrivains belges et catalogue de leurs publications 1830-1880*. (1886-1910). Brussel: P. Weissenbruch, 4 dl.
- Biographie Nationale*. (1866-1986). Bruxelles: Thiry-Van Buggenhoudt, 44 dl.
- Conscience, H.** (1844). *Siska van Roosemael. Ware geschiedenis van eene juffrouw die nog leeft*. Antwerpen: J.E. Buschmann.
- Conscience, H.** (1845). *Flämisches Stillleben, in drei kleinen Erzählungen*. Aus den Flämischen übersetzt von Melchior Diepenbrock. Regensburg: Friedrich Pustet.
- Conscience, H.** (1845). 'Siska van Roosemael. [Traduction de] J.V.' *Journal des Flandres*, 30 juli-5 augustus.
- Conscience, H.** (1849). 'Siska van Roosemael. [Traduction de] L. Laprade.' *L'illustration, journal universel*, 17 november: 182-183; 24 november: 198-199; 1 december: 215; 8 december: 234-235; 15 december: 246-247.
- Conscience, H.** (1852). *Françoise van Roosemael. Histoire véritable d'une jeune fille qui vit encore*. Traduction d'Edmond Olivier. Tournay: Veuve Quin.
- Conscience, H.** (1852). *Mœurs flamandes, Francisca Rosemal*. Traduction É. Molle. Huy: Despa.
- Conscience, H.** (1853). *La guerre des paysans (1798). Tableau historique du XVIIIe siècle*, traduit du flamand par J. Stecher. Liège: J.-G. Lardinois.
- Conscience, H.** (1854). 'Littérature étrangère. Françoise Van Roosemael. Traduction de M. Edmond Olivier.' *Le Mousquetaire. Journal de M. Alexandre Dumas*, 4 januari: 180; 5 januari: 183-184; 6 januari: 188; 7 januari: 191-192; 8 januari: 195-196; 9 januari: 198-199; 10 januari: 203-204; 11 januari: 207-208.
- Conscience, H.** (1855). *Siska van Roosemael*. In *Scènes de la vie flamande*. Traduction de Léon Wocquier. Paris: Michel Lévy frères, dl. II.
- Conscience, H.** (1858). '*Batavia*. Traduit par Léon Wocquier.' *Revue contemporaine*: 542-575 (15 juni); 784-812 (30 juni); 101-125 (14 juli); 361-395 (30 juli); 606-638 (15 augustus); 891-911 (30 augustus).
- Degroote, G.** (1966-1984). 'Onuitgegeven en weinig gekende brieven van Hendrik Conscience'. *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 20 (1966): 99-127; 21 (1967): 109-233; 25 (1971): 5-91; 28 (1974): 10-48; 37 (1983): 49-95; 38 (1984): 19-38.
- Degroote, G. & De Schuyter, J.** ([1953]). *Hendrik Conscience en zijn uitgevers. Brieven met inleiding en toelichting*, Brussel/Amsterdam/Antwerpen: Elsevier/Van Dieren.
- Gaus, H.** (1975). *Pers, kerk en geschreven fictie: groeiproblemen en conflicten in een democratiseringsproces (Gent 1836-1860)*. Brugge: De Tempel.
- Grawez, D.** (1996). 'Littérature et conceptions historiographiques en Belgique francophone'. *Textyles*, 13: 111-135.
- Hermetet, A.-R. & Weinmann, F.** (2012). 'Prose narrative.' In Chevrel, Y., D'hulst, L. & Lombez, C. (red.), *Histoire des traductions en langue française. 19e siècle*. Paris: Verdier, p. 537-663.

- Jacob, A.** (1913). *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de jaren 1837 tot 1851*. Gent: Siffer, dl. I.
- Keersmaekers, A.** (2009). *Hendrik Conscience. De Muze en de Mammon*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Klinkenberg, J.-M. & Denis, B.** (2005). *La littérature belge: précis d'histoire sociale*. Bruxelles: Éditions Labor.
- Kok, G.** (1850). *Ciske van Roosmaelen, of de gevolgen van den hoogmoed. Naar het Fransch*. Amsterdam: Zweers & Beukman.
- Lambert, J.** (1980). 'De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen.' *Ons Erfdeel*, 23: 74-86.
- Lamberts, E.** (1972). *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857): bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme*. Leuven: Universitaire uitgaven.
- Larousse, P.** (1869). *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*. Paris: Administration du Grand Dictionnaire universel, dl. IV.
- Lejeune, F.** (2007). 'C'est dans les romans de Henri Conscience que j'ai appris à lire'. Een analyse van de receptie van Hendrik Conscience in de Frans-Belgische en Franse kritiek. Luik: Universiteit Luik (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, prom. K. Steyaert).
- Lux, F.** (1976). *Léon Wocquier traducteur*. Leuven: KU Leuven (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, prom. J. Lambert).
- Marrécau, P.** (1975). *La diffusion des œuvres d'Henri Conscience en France*. Leuven: KU Leuven (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, prom. J. Lambert).
- Meylaerts, R.** (2004). 'Cent soixante ans sans la Flandre ou Les trous de l'historiographie belge.' *Textyles: revue des lettres belges de langue française*, 24: 81-89.
- Mollier, J.-Y.** (2005). 'Les réseaux de libraires européens au milieu du XIXe siècle: l'exemple des correspondants de la maison d'édition Michel Lévy Frères, de Paris.' In Barbier, F. (red.), *Est-Ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe, XVIIe-XXe siècle*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag : 125-139.
- Olivier, T.** (1852). *De la littérature française en Belgique*. Tournay: Adolphe Delmée.
- Olivier, T.** (1854). *De la Guerre des paysans (De Boerenkryg) de Henri Conscience et de la portée des écrits nationaux*. Gand: De Busscher frères.
- Parinet, É.** (1993). 'Les bibliothèques de gare, un nouveau réseau pour le livre'. *Romantisme*, 80: 95-106.
- Saint-René Taillandier** (1849). 'De la Renaissance flamande en Belgique. Le romancier de la Flandre. Henri Conscience'. *La Revue des Deux Mondes*, dl. I (15 maart): 849-872.
- Snellaert, F.A.** (1842). *Taelcongres en Vlaemsch feest, gehouden te Gent den 22 en 23 october 1841*. Gent: H. Hoste.
- Snellaert, F.A.** (1844). 'Die flämische Literatur und ihre hervorragenden Schriftsteller'. *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 11 juli: 1539-1540.
- Tollebeek, J.** (2010). 'Het koppelteken van de nationale cultuur. De paradox van de eigenheid in België en Nederland, 1860-1918'. In Bemong *et al.*: 15-32.

- Vandemeulebroucke, K.** (2013). *'La patrie est partout'. Les itinéraires d'une poésie émergente à travers la Revue de Belgique (1869-1890) et La Jeune Belgique (1881-1897)*. Bruxelles: P.I.E. Peter Lang [te verschijnen].
- Van den Berg, W. & Couttenier, P.** (2009). *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Van Kerckhoven, P.F.** (1844). *Vlaemsch Taelverbond. Volledige beschrijving der Algemeene Letterkundige Vergadering en van het daaropvolgende Feest gehouden te Brussel, den elfden february 1844*. Antwerpen: J.E. Buschmann.
- Verbruggen, C.** (2009). *Schrijverschap tijdens de Belgische belle époque. Een sociaal-culturele geschiedenis*. Gent/Nijmegen: Academia Press/Vantilt.
- Voordeckers, E.** (1964). *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914)*. Leuven: Nauwelaerts.
- Wimmer, A. & Schiller, N.G.** (2002). 'Methodological nationalism and beyond: nation–state building, migration and the social sciences'. *Global Networks*, 2: 301–334.
- Wocquier, L.** (1850). *La dernière marquise du Pont-d'Oye*. Bruxelles: A. Labroue et Compagnie.
- Wocquier, L.** (1852). *Essai sur le mouvement philosophique de l'Allemagne, depuis Kant jusqu'à nos jours [...]*. Gand: C. Annoot-Braeckman.
- Zellweger, R.** (1941). *Les debuts du roman rustique: Suisse-Allemagne-France, 1836-1856*. Genève: Droz.